

schone schijn (het schilderij van Rassenfosse?) in contrast met de werkelijkheid waarin een breuk plaatsvond met de voorgaande periode van geborgenheid en rust. De twintigste eeuw kwam uit deze breuk voort, aldus de auteur: een nieuwe maatschappij 'opgebouwd zonder tradities en onder de blinde druk van de massa' (245). Zo'n benadering maakt, dunkt me, vooral de hedendaagse lezer blind voor de complexiteit van wat er eertijds gebeurde en laat hem alleen met Van Isacker's inzichten omtrent een verleden, dat - alweer - in die vorm niet heeft bestaan.

De fraaie publikatie die de uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel als kennelijk eerste deel in de serie 'Mens en tijd' (onder redactie van Van Isacker) het licht heeft doen zien, is met dat al toch niet meer dan een zeer verzorgde politieke stellingname, een verhandeling dus die de lezer weliswaar meesleept en bepaalde partijgangers zal bevredigen, maar toch een gemiste kans betekent op een wijd verbreide, verantwoorde geschiedenis van de Belgische cultuur in de vorige eeuw.

R.L. Schuursma

J. Art, *Herdens en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914* (Verhandelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, XIV; Gent: Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde, 1979, 223 blz., BF400,-).

Met deze studie over de kerk- en godsdienstbeleving van de gelovigen heeft de auteur zijn voorgaand werk *Kerkelijke structuren en pastoraal in het bisdom Gent, 1830-1914* (Standen en Landen, LXXI; Heule, 1977) willen vervolledigen. Ook hier is het doorgenomen archiefmateriaal zo indrukwekkend, dat men van een bijna exhaustief onderzoek kan gewagen, waarbij overigens nog mag worden aangestipt dat de documenten vaak vanuit tientallen fondsen bijeengeraapt moesten worden.

Dr. Art blijft eerst stilstaan bij de pastorale streefprogramma's van de verscheidene Gentse bisschoppen (Van de Velde, Delebecque, Bracq en Stillemans) en komt daarbij tot het besluit dat deze vooral belang hechtten aan het uiterlijk-zich-conformereren aan de kerkelijke richtlijnen. Daarna onderzoekt hij de *Relationes status dioecesis* en andere algemene verslagen. Deze zijn vooral belangrijk omdat ze ons inlichten over wat de hiërarchie of andere vooraanstaande geestelijken over de toestand van het gewone kerkvolk dachten. In algemene regel werden die situaties afgekeurd die voor de kerkelijke invloedssfeer een bedreiging vormden en kan men de neiging vaststellen vooral aandacht te schenken aan hen die het ideaalbeeld van een theocratische wereldordering aanvaardden; over de 'verloren schapen' werd alleen de vraag gesteld hoe zij teruggevonden konden worden. Het resterende deel van de studie valt in twee delen uiteen: Praktijkgegevens over de stad Gent en enkele randgemeenten; en over het platteland en de kleine steden. Het beschikbaar statistisch materiaal vertoont vrij veel lacunes, maar blijkt voldoende om geldige conclusies toe te laten. Wat Gent betreft wordt geconcludeerd dat door een gemis aan contact met de geestelijkheid een deel van het kerkvolk zich van de kerk vervreemde; anderzijds dat de godsdienstpraktijk toenam in tijd van oorlog of beproeving, hoewel praktisch uitsluitend bij het reeds praktiserende deel van de bevolking; op het platteland kan grosso modo hetzelfde proces worden waargenomen. Bovendien had de mindere graad van kerkelijkheid er te maken met de afgelegenheid van de streek en met de benoemingspolitiek van de bisschoppen. Meer dan vijftig tabellen en grafieken sluiten deze studie af.

Dat het boek een waardevolle bijdrage is tot de geschiedenis van het bisdom Gent zal wel

niemand betwijfelen. Slagen en falen van de pastoraal worden hier grotendeels verklaard. Toch is er een bedenking die zich in verband met de interpretatie van de documenten opdringt. De auteur wijst er weliswaar terecht op dat de kerk vast zat aan bepaalde burgerlijke structuren en medeverantwoordelijk was voor de vorming van de zogenaamde zuilen, maar het blijft mijns inziens een vraag of hij niet simplificeert wanneer hij zo nadrukkelijk de godsdienstpraktijk herleidt tot het resultaat van een primitieve vrees, waarop hiërarchie en clerus niet aarzelden in te spelen. Herhaaldelijk wijst Art er op, dat een stijging van de godsdienstpraktijk in rechtstreekse verhouding staat tot de irrationele angst die in tijden van oorlog of epidemie bij de mens opkomt. Was de kerkelijkheid alleen maar dat? De duiding van de religieuze dimensie blijft in gebreke wanneer de conclusies enkel uit statistieken getrokken worden, met veronachtzaming van elke andere invalshoek.

R. Boudens

Georges Renoy, *Wij, Leopold II* (vertaling O. Lindeman) (Zaltbommel: Europese bibliotheek, 1979, 240 blz., f 79,50/BF 1150,—, ISBN 90 2885 089 9) en Barbara Emerson, *Leopold II of the Belgians, King of Colonialism* (Londen: Weidenfeld & Nicolson, 1979, 324 blz., £12,50, ISBN 02 9777 569 3).

Het eerstgenoemde werk is een fraai uitgegeven prentenboek over Leopold II en zijn tijdgenoten. De platen zijn voor een deel ontleend aan prentbriefkaarten, ook spotprenten zijn vrij talrijk vertegenwoordigd. Waarschijnlijk zullen die laatste voor de historicus van enig nut zijn bij de bestudering van de vraag hoe over de koning werd gedacht. De tekst heeft wetenschappelijke pretentie noch waarde. Ze berust niet op onderzoek van bronnen of op bestudering van de literatuur, maar op gegevens uit nieuwsbladen, vaak boulevardblaadjes, die Leopold in een hatelijk daglicht stellen. Ze is daardoor een soort anti-royalistisch pamflet geworden, maar dan in het breedsprakige en Lindeman bracht dat in slecht Nederlands over. Maar Cleo de Merode was een beeldschone vrouw, dat wel.

Het andere boek is een normaal wetenschappelijk geschiedwerk met noten, een scheiden als 'selective' aangeduide bibliografie van 12 bladzijden en een index, waarin ik geen fout ontdekte. Er is over Leopold II zoveel geschreven dat niet kon worden verwacht dat het beeld, dat wij van hem hebben nog sterke veranderingen zou kunnen ondergaan. Maar de auteur maakte gebruik van ook de nieuwste literatuur en verrichtte voorts archiefonderzoek, zodat er in de details heel wat werd aangevuld. De ondertitel doet al verwachten dat Leopold vooral als kolonisator zou worden behandeld en dat terecht. Voor niet-Belgen is hij minder interessant als constitutioneel vorst van een klein landje dan als vertegenwoordiger, wellicht de meest typische vertegenwoordiger, van het negentiende-eeuwse imperialisme. Van zijni jeugd af streefde hij ernaar voor zijn land koloniale gebieden, waar ook ter wereld, te verwerven, hoewel zijn onderdanen daarnaar allerminst taalden en nog kort voor zijn dood had hij nog veel belangstelling voor Belgische vestigingen in Marokko en vooral in China. Maar natuurlijk zal hij vooral bekend blijven als de schepper en de souverein van de Congostaat.

Barbara Emerson is op haar best als zij beschrijft hoe deze bekwame, energieke, vasthoudende en, zo hij zich er op toelegde, charmante man erin slaagde het in een bestek van tien jaren zo ver te brengen dat hij in 1885 na de Conferentie van Berlijn algemeen als souverein van het dan nog nagenoeg onbekende midden van Afrika werd erkend. Duidelijk wordt ook uit de doeken gedaan waarom het hem niet lukte dit rijk in de jaren negentig tot over de Nijl uit te breiden. De concurrentie der Europese volken in Afrika was in de afgelopen